

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(67): 77-79

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

रागिपाटि श्रीकान्त भाषा

ज्योतिषविभागे शोधच्छात्रः,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति

Correspondence:

रागिपाटि श्रीकान्त भाषा
ज्योतिषविभागे शोधच्छात्रः,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपति

ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या मानवस्य आरोग्य विचारः

रागिपाटि श्रीकान्त भाषा

प्रस्तावना -

भारतीयवाङ्मये ज्योतिषशास्त्रं वेदस्य चक्षुत्वेन अङ्गीकृतम् अस्ति। आयुर्वेदमूलसिद्धान्ताः ज्योतिषसिद्धान्ताश्च परस्परं सम्बद्धाः सन्ति। यतः ब्रह्माण्डे विद्यमानाः नवग्रहाः द्वादशराशयश्च मानवशरीरे स्थितान् धातून्, अङ्गानि, मानसिकस्थितिं च नियन्त्रयन्ति।

उक्तं च— "यथा पिण्डे तथा ब्रह्माण्डे।

"मानवस्य जन्मसमये ग्रहाणां या स्थितिः भवति, सा तस्य स्वास्थ्यं रोगप्रवृत्तिं च निर्धारयति। अतः रोगाणां पूर्वनिर्णयाय (Diagnosis) निवारणाय च ज्योतिषशास्त्रस्य अपूर्वमन्तरङ्गज्ञानम् आवश्यकमस्ति।

राशिमण्डलं शारीरावयवाश्च-

कालपुरुषस्य शरीराङ्गाणि द्वादशराशिभिः विभक्तानि सन्ति। ग्रहाणां राशीनां च पीडया शरीरे तत्तदङ्गेषु रोगाः उत्पद्यन्ते।

मेषः- शिरः, मस्तिष्कम् (Head and Brain)

वृषभः- मुखम्, कण्ठः, स्वरतन्त्री (Face and Throat)

मिथुनः- स्कन्धौ, बाहू, श्वासकोशः (Shoulders and Lungs)

कर्कः- हृदयम्, वक्षःस्थलम्, आमाशयः (Heart and Stomach)

सिंहः- उदरस्य उपरितनभागः, कशेरुका (Spine and Upper Abdomen)

कन्याः- कटिप्रदेशः, अन्त्राणि (Waist and Intestines)

तुलाः- वस्तिः, वृक्कौ (Urinary bladder and Kidneys)

वृश्चिकः- गुह्याङ्गानि, जननेन्द्रियाणि (Generative organs)

धनुः- ऊरू, यकृत (Thighs and Liver)

मकरः- जानुनी, अस्थीनि (Knees and Bones)

कुम्भः- जङ्घे, रक्तवाहिनी नद्यः (Calves and Blood vessels)

मीनः- पादौ, रोगप्रतिरोधकशक्तिः (Feet and Immune system)

नवग्रहाः शारीरिकधातवश्च -

आयुर्वेदे वर्ण्यमानाः सप्तधातवः नवग्रहैः प्रभाविताः भवन्ति। वराहमिहिराचार्यः स्वकीये बृहज्जातके ग्रहाणां धातुस्वामित्वं स्पष्टं करोति—

स्नाय्वस्थ्यसृक्त्वग्ध शुक्रवसे च मज्जा-

मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्रसुरेज्य भौमाः ॥ (बृहज्जातकम् - २.११)

तथैव अन्यान्यग्रन्थानां आधारेण ग्रहाणां कारकत्वं निम्नप्रकारं वर्तते
सूर्यः- आत्मा, अस्थि (Bones), नेत्रम्, हृदयम्, पित्तप्रकृतिः।

चन्द्रः- मनः, रक्तम् (Blood fluid), कफ-वातप्रकृतिः।

मङ्गलः- मज्जा (Bone marrow), पित्तप्रकृतिः, मांसपेश्यः।

बुधः- त्वचा (Skin), मज्जासंस्थानम् (Nervous system), त्रिदोषमिश्रणम्।

गुरुः- वसा (Fat/Cholesterol), यकृत (Liver), मेधा, कफप्रकृतिः।

शुक्रः- वीर्यम् / शुक्रकीटाणुः (Semen), कामशक्तिः, वात-कफप्रकृतिः।

शनिः- स्नायुः (Tendons), वातप्रकृतिः, दीर्घावधिरोगाः (Chronic illnesses)।

राहु-केतुः- चर्मरोगाः, मानसिकभ्रान्तिः, अज्ञातरोगाश्च।

रोगोत्पत्तौ भावानां विचारः -

जातकचक्रे मुख्यतया ६, ८, १२ भावाः 'दुस्थानम्' इति कथ्यन्ते, यत्र रोगाणां गहनविचारः क्रियते। **प्रथमभावः** (लग्नम्):- आरोग्यम्, शरीरबलम्, रोगप्रतिरोधकशक्तिः। यदि लग्नं निर्बलं भवति, तदा मानवः शीघ्रं रोगी भवति।

षष्ठभावः (रोगस्थानम्):- अयं भावः मुख्यतया रोगस्य स्वरूपं, शत्रुं, शारीरिकपीडां च दर्शयति। **अष्टमभावः (आयुः/मृत्युस्थानम्):-** असाध्यरोगाः, शस्त्रक्रिया (Surgery), दुर्घटना, दीर्घकालिकाः व्याधयः अत्र विचार्यन्ते।

द्वादशभावः(व्ययस्थानम्):- चिकित्सालयवासः (Hospitalization), शय्यासुखहानिः, मानसिकक्लेशः।

त्रिदोष-ज्योतिषसमन्वयः -

आयुर्वेदस्य आधारस्तम्भाः वात-पित्त-कफाः सन्ति। एतेषां सन्तुलनभङ्गेन एव रोगाः जायन्ते। ज्योतिषशास्त्रे ग्रहाणाम् ऋतूनां च प्रभावेण त्रिदोषाणां स्थितिः ज्ञायते—

वातरोगाः- शनि-राहु-बुधग्रहाणां दुष्टप्रभावेण वातप्रकोपाः (नसों की बीमारियाँ, वातशूलम्) भवन्ति। **पित्तरोगाः-** सूर्य-मङ्गलप्रभावेण रक्तविकाराः, दाहः, ज्वरः, उदरव्रणः (Ulcer) च जायन्ते।

कफरोगाः- चन्द्र-गुरु-शुक्रग्रहाणां प्रभावेण श्वासकासः, मधुमेहः (Diabetes), स्थूल्यं (Obesity) च सम्भवति।

रोगनिवारणोपायाः -

वैद्यज्योतिषे केवलं रोगनिर्णयः एव न, अपितु तस्य आध्यात्मिक-दैविकचिकित्सा अपि वर्णिता अस्ति। ज्योतिषशास्त्रीयचिकित्सा त्रिधा विभक्ता अस्ति-

दैवव्यपाश्रय चिकित्सा- मन्त्रजपः (महामृत्युञ्जयमन्त्रः), देवपूजनम्, होमः, दानम् च।

युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सा:- ग्रहानुकूल औषधसेवनम्, रत्नधारणम् (Gemology)।

सत्त्वावजय चिकित्सा:- मनसः नियन्त्रणाय ध्यानम्, प्राणायामः च (चन्द्र-बुधग्रहाणां शान्त्यर्थम्)।

ग्रहानुसारं रोगाः तेषां निवारणोपायाश्च -

सूर्यग्रहस्य विचारः - रोगविमर्शः सूर्यग्रहः मानवशरीरे आत्मनः, अस्थनाम्, हृदयस्य, नेत्रयोः च कारकः भवति। जन्मकुण्डल्यां यदा सूर्यः नीचराशिगतः, राहु-शनि-केतुभिः दृष्टः अथवा षष्ठ-अष्टम-द्वादशभावगतः भूत्वा निर्बलः भवति, तदा जातकस्य शरीरे पित्तप्रकोपः जायते। अनेन कारणेन हृदयरोगः, नेत्रदौर्बल्यं (अन्धत्वं वा), शिरःशूलं, तीव्रज्वरः, अस्थिभङ्गः, चर्मणि दाहः च सम्भवति।

निवारणोपायाः- सूर्यग्रहस्य अनुकूलतायै जातकः प्रतिदिनं प्रातःकाले सूर्योदये सूर्यनमस्कारं कुर्यात्। रविवारे लवणरहितं भोजनं कृत्वा व्रतपालनं करणीयम्। रक्तवस्त्र धारणम्, आदित्यहृदयस्तोत्रस्य पाठः, ताम्रपात्रेण सूर्याय अर्घ्यदानं च उत्तमं फलम् ददाति। दरिद्रेभ्यः गोधूमस्य, ताम्रस्य, माणिक्यरत्नस्य च दानं प्रशस्तं वर्तते।

मङ्गलग्रहस्य विचारः - रोगविमर्शः मङ्गलः साहसस्य, ऊर्जायाः, मज्जाधातोः (Bone marrow), रक्तस्य, पित्तस्य च कारकः अस्ति। यदि कुण्डल्यां मङ्गलः निर्बलः, राहु-शनि-केतुभिः युक्तो वा भवति, तदा जातकः रक्तविकारेण ग्रसितो भवति। अस्मिन् दोषे सति उच्चरक्तचापः, व्रणानि, दुर्घटना, शस्त्रक्रिया, पित्तज्वरः, मूलव्याधिः, च उत्पद्यन्ते।

निवारणोपायाः- मङ्गलस्य शान्त्यर्थं भगवतः हनुमान् देवस्य आराधना सर्वोत्तमा कथिता। प्रतिमङ्गलवारे व्रतधारणं, हनुमानचालीसापाठः च करणीयः। मसूरदालस्य, रक्तचन्दनस्य, ताम्रस्य, प्रवाळरत्नस्य, च दानं दरिद्रेभ्यः दातव्यम्।

बुधग्रहस्य विचारः- रोगविमर्शः बुधः बुद्धेः, वाण्याः तन्त्रिकातन्त्रस्य त्वचायाः च कारकः अस्ति। यदि जन्मकुण्डल्यां बुधः अस्तङ्गतः, पापग्रहैः पीडितो वा भवति, तदा जातकः मानसिकभ्रमेण ग्रसितो भवति। अस्मिन् दोषे सति वाक्-दोषः स्मृतिनाशः, तन्त्रिकादौर्बल्यं, चर्मरोगाः च उत्पद्यन्ते।

निवारणोपायाः- बुधस्य शान्त्यर्थं भगवतः विष्णोः आराधना सर्वोत्तमा कथिता। "विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य" पाठः, गवे हरिततृण-दानं च करणीयम्। हरीतकणानां हरितवस्त्रस्य, पन्नारत्नस्य च दानं दरिद्रेभ्यः दातव्यम्।

गुरुग्रहस्य विचारः- रोगविमर्शः- गुरुः ज्ञानस्य, जीवस्य, मेदसो यकृतः आकाशतत्त्वस्य च कारकः अस्ति। यदि जन्मकुण्डल्यां गुरुः वक्त्री, नीचस्थः, राहुणा सह पीडितो वा भवति, तदा जातकः

यकृद्भोगेण ग्रसितो भवति। अस्मिन् दोषे सति प्रमेहः स्थौल्यम् कर्णरोगाः, मज्जातन्तुविकाराः च उत्पद्यन्ते।

निवारणोपायाः- गुरोः शान्त्यर्थं देवगुरोः शिवस्य वा आराधना सर्वोत्तमा कथिता। प्रतिबृहस्पतिवारे व्रतधारणं, गुरुचरितपाठः च करणीयः। चणकदालस्य, हरिद्रायाः, पीतवस्त्रस्य, पुखराजरत्नस्य च दानं दरिद्रेभ्यः दातव्यम्।

शुक्रग्रहस्य विचारः - रोगविमर्शः शुक्रः सौन्दर्यस्य, वीर्यस्य कफप्रकृतेः, मूत्रतन्त्रस्य च कारकः अस्ति। यदि जन्मकुण्डल्यां शुक्रः ६, ८, १२ भावेषु पीडितो वा भवति, तदा जातकः गुप्तरोगेण ग्रसितो भवति। अस्मिन् दोषे सति प्रमेहः, नपुंसकता, मूत्रविकाराः, नेत्रदोषाः, चर्मसौन्दर्यनाशः च उत्पद्यन्ते।

निवारणोपायाः- शुक्रस्य शान्त्यर्थं भगवत्याः महालक्ष्म्याः आराधना सर्वोत्तमा कथिता। प्रतिशुक्रवारे व्रतधारणं, "श्रीसूक्त" पाठः च करणीयः। दुग्धस्य, घृतस्य, श्वेतवस्त्रस्य, हीरकरत्नस्य च दानं दरिद्रेभ्यः दातव्यम्।

शनिग्रहस्य विचारः रोगविमर्शः- शनिः दीर्घायुषः, वातप्रकृतेः, स्नायूनां पादयोः, जीर्णरोगाणां च कारकः अस्ति। यदि जन्मकुण्डल्यां शनिः क्रूरः, शत्रुग्रहैः पीडितो वा भवति, तदा जातकः वातरोगेण ग्रसितो भवति। अस्मिन् दोषे सति पक्षाघातः पादपीडा, मानसिकविषादः, दीर्घकालिकाः असाध्याः रोगाः च उत्पद्यन्ते।

निवारणोपायाः- शनेः शान्त्यर्थं भगवतः शिवस्य हनुमान् देवस्य च आराधना सर्वोत्तमा कथिता। प्रतिशनिवारे शनिदेवाय तैलपुष्पादिभिः पूजा, "महामृत्युञ्जयमन्त्रस्य" जपः च करणीयः। कृष्णतिलस्य, लोहस्य, कृष्णवस्त्रस्य, नीलमणिरत्नस्य च दानं दरिद्रेभ्यः दातव्यम्।

राहुग्रहस्य विचारः- रोगविमर्शः राहुः रहस्यमयरोगस्य, भ्रमस्य, वात-विषयोः च कारकः अस्ति। यदि जन्मकुण्डल्यां राहुः लग्ने, अष्टमे वा अशुभग्रहैः युक्तो भवति, तदा जातकः विचित्ररोगेण ग्रसितो भवति। अस्मिन् दोषे सति कर्करोगः विषबाधा, मानसिकभ्रमः, अनिदानरोगाः च उत्पद्यन्ते।

निवारणोपायाः- राहुकष्टनिवारणार्थं भगवत्याः दुर्गायाः आराधना सर्वोत्तमा कथिता। "दुर्गासप्तशती" पाठः, राहुमन्त्रजपः च करणीयः। कम्बलस्य, कृष्णतिलस्य, सातधान्यस्य गोमेदरत्नस्य च दानं दरिद्रेभ्यः दातव्यम्।

केतुग्रहस्य विचारः - रोगविमर्शः- केतुः व्रणस्य, कफ-पित्तयोः, चर्मविकाराणां च कारकः अस्ति। यदि जन्मकुण्डल्यां केतुः निर्बलः, पापदृष्ट्या पीडितो वा भवति, तदा जातकः गूढरोगेण ग्रसितो भवति। अस्मिन् दोषे सति कुष्ठरोगः, कृमिरोगः, व्रणसङ्क्रमः मानसिक-एकाकीपनं च उत्पद्यन्ते।

निवारणोपायाः- केतोः शान्त्यर्थं भगवतः गणेशस्य आराधना सर्वोत्तमा कथिता। "सङ्कटनाशनगणेशस्तोत्र" पाठः करणीयः। कम्बलादीनां दानं, अनाथालयेषु साहाय्यं, लशुनियारत्नस्य च दानं दरिद्रेभ्यः दातव्यम्।

निष्कर्षः (Conclusion)-

उपर्युक्तविवेचनेन इदं स्पष्टं भवति यत् ज्योतिषशास्त्रं केवलं भाग्यकथकम् शास्त्रं नास्ति, अपितु मानवस्य स्वास्थ्यरक्षणाय एकं सुदृढं वैज्ञानिकं साधनम् अस्ति। यस्मिन् समये आधुनिकविज्ञानं रोगोत्पत्तेः अनन्तरं तस्य निदानं करोति, तस्मिन् एव समये ज्योतिषशास्त्रं जन्मकुण्डल्याः ग्रहस्थितीनां विश्लेषणं कृत्वा भावि-शारीरिक-मानसिकरोगाणां पूर्वसूचनां ददाति। "मन्त्र-मणि-औषधीनां" प्रयोगेण तथा च आयुर्वेदेन सह ज्योतिषस्य समन्वयेन मानवः रोगमुक्तं दीर्घायुष्यं च प्राप्तुं शक्नोति। अतः स्वास्थ्यप्रबन्धनस्य क्षेत्रे ज्योतिषशास्त्रस्य महत्ता अतीव प्रासङ्गिकी अनिवार्या च वर्तते।